

Сучасная беларуская літаратурная мова

Для студэнтаў устаноў
вышэйшай адукацыі

Сучасная беларуская літаратурная мова

Допущана
Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь
у якасці вучэбнага дапаможніка
для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі
па філалагічных спецыяльнасцях

Пад рэдакцыяй Д.В. Дзятко

Мінск
«Вышэйшая школа»
2017

УДК 811.161.3(075.8)

ББК 81.2Бел-923

С91

Аўтары: Дзятко Д.В., Лобань Н.П., Мароз С.С., Міхайлаў П.А., Нямковіч Н.М., Радзіваноўская Н.А., Ржавуцкая М.С., Самахавец В.І., Старасценка Т.Я., Урбан В.В., Чайка Н.У., Шахоўская С.У.

Рэцэнзенты: кафедра беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава” (загадчык кафедры кандыдат філалагічных навук, дацэнт Г.А. Арыямёнак); загадчык кафедры сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта кандыдат філалагічных навук, дацэнт З.І. Бадзевіч.

Усе правы на дадзенае выданне абаронены. Узнаўленне ў гэтай кніжцы любой яе часткі не можа быць ажыццёўлена без дазволу выдавецтва.

ISBN 978-985-06-2024-8

© Афармленне. УП «Выдавецтва
“Вышэйшая школа”», 2017

Хіба на вечар той можна забыцца? / ... Сонца за борам жар-птишкай садзіцца... (П. Броўка).

Хіба – 1) часціца; 2) невытворная; 3) простая; 4) нефіксаваная; 5) мадальная (пытальная); 6) –.

Хай славіцца сэрцаў жывое гарэнне, каханьня і працы святы заповіт (Л. Геніюш).

Хай – 1) часціца; 2) вытворная (ад дзеяслова); 3) простая; 4) нефіксаваная; 5) мадальна-валявая; 6) формаўтваральная (загадны лад дзеяслова).

ТЭМА 14. МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

13.14.1. Агульнае паняцце пра мадальнасць

I. Мадальнасць (лац. *modus* ‘спосаб, мера’) – семантычна граматычная (паняційная) катэгорыя, якая выражае суб’ектыўныя або аб’ектыўныя адносіны таго, хто гаворыць, да тых ці іншых з’яў рэчаіснасці.

Адрозніваюць аб’ектыўную і суб’ектыўную мадальнасць:

■ **аб’ектыўна-мадальнае значэнне** выражаецца ў любым сказе рознымі відамі адносін зместу выказвання да рэчывасці незалежна ад гаворачай асобы: *Галоўная цяжасць для мастака заключаецца ў тым, што законы мастацтва нярэдка не супадаюць з дзеючымі на кожным этапе законамі грамадскага жыцця* (В. Быкаў); *Салодкая дрыготка прабегла па ўсім яго агромністым целе, і клён трасіўся* (У. Арлоў); *Адзін у свой час быў вялікім чалавекам, а ў нашы часы нічога не варт* (Кандрат Крапіва); *Каля крыжавых дарог пад узгоркам разрасліся кусцікі: пад’яловец, сухадрэўка і лаза* (Ядвігін П.);

■ **суб’ектыўна-мадальнае значэнне** выражае адносіны асобы, якая гаворыць, да выказвання: *Здаецца, агульнавядома, што найпершы абавязак літаратуры – ускрытваць гнойныя раны чалавецтва і тым дамагацца іх вылячэння* (В. Быкаў); *У Балотцы, той самай вёсачцы, каля якой быў лес Петруся Грыб, вядома, таксама не спалі* (Я. Брыль); *Шчокі расчыраванеліся, можна ад сарамлівасці, а можна, ад старання* (М. Стральцоў).

II. У сукупнай беларускай мове мадальнасць выражаецца марфалагічнымі, сінтаксічнымі і лексічнымі сродкамі.

Марфалагічная мадальнасць адлюстроўваецца формамі абвеснага, загдагнага і ўмоўнага ладу дзеяслова: *Няхай адбудзецца, няхай, / Ты спадзявайся і чакай. / Уранку, вечарам ці днём – / Шукай каханага з агнём / У сэрцы... (С. Махнач); Выбралі б вучэнне па сілах, то, можна б, усё і атрымалася, як хацелі... (В. Карамазай); Кіньма жа думкі аб долі гаротнай, / Хоць бы на момант спачынем душой* (М. Багдановіч).

Сінтаксічная мадальнасць выражаецца:

■ пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі: *Балота, на якім прыгожа раскінуўся астравок, дзе расла разам з другімі дрэвамі і гэтая маладая*

бярэзінка, здавалася, не мела канца-краю (Якуб Колас); Вядома, нялёгка развітвацца са сваёй марай (Б. Сачанка); *Я хачу вас правесці па зямлі, якая для мяне – і мабыць, не толькі для мяне – даражэйшая за ўсё, самы ўтульны і чароўны кут* (У. Караткевіч);

■ апавядальнымі (сцвярджальнымі, адмоўнымі), пыталымі, пабуджальнымі і клічнымі сказамі: *Суджана, стаўлена пад перакладзіны, / Сечана, палена, а не аддадзена, / Не парастрачвана і не раскрадзена... роднае слова* (М. Лужанін); *Цяпер ішоў [Іван] як бы стомлены, знясілены. Што ён можа сказаць? Не, сказаць хочацца, але зусім пра іншае. Аднак, ці да месца гэта будзе? Ці зразумеюць яго?* (І. Шамякін); *Дык хадзем! Нам з табой няма калі рассядзвацца...* *Пайшлі. Пайшлі!* (І. Шамякін).

Лексічныя сродкі перадаюць мадальнасць праз семантыку рэчых часцін мовы:

- назоўнікаў: *магчымасць, праўда, факт*;
- прыметнікаў: *вядома, правільны, упэўнены*;
- прыслоўяў: *зразумела, безумоўна*;
- дзеясловаў: *адмаўляць, значыцца*;
- спалучэнняў інфінітываў з прэдыкатывамі (бязасабова-прэдыкатывных словаў): *добра працуеца, нельга забыць, трэба зрабіць*;

- інфінітываў у спалучэнні з дзеясловамі, што выражаюць жаданне, імкненне, неабходнасць, магчымасць, хачу прызнацца, трэба вучыцца, імкнуўся напавіць, можна адзначыць

- часціц: *ага, так, не, хіба, хай (хялі), няўжо, як бы і інш.: Хіба на вечар той можна забыцца? / ...Сонца за борам жар-птушкай садзіцца, / Штосьці спявае пашчотнае бор, / Пахне чабор, / Пахне чабор...* (П. Броўка); *Няхай надзея / Гарыць у сэрцы і мацнее* (Якуб Колас); *Няўжо і праўда ўсё – усё адно? / Няважна мога і размова?.. / Гляджу напружана ў акно, / Як быццам мне там не што нова* (В. Ласаева).

13.4.2. Мадальныя словы як часціна мовы

І. Мадальныя словы – лексічна-граматычны клас слоў, якія выражаюць адносіны гаворачага да з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці або да ўласнага выказвання. *Бача лаў Пятровіч паморычыўся крыху, але не пакрыўдзіўся, відаць, бо ўсё ж гэтак весела гаварыў далей* (М. Стральцоў); *На краі дзялянкі ўзвышэца стары волат-дуб, самы, магчыма, стары ў гэтым гаі* (І. Шамякін); *Праўда, асоба самога прыезджага хутка была высветлена...* (І. Мележ).

Асаблівасці мадальных слоў:

- лексічнае значэнне – неканкрэтызаванае, агульнае;
- не маюць граматычных катэгорый (роду, ліку, склону, спражэння і інш.);
- не змяняюцца (выкарыстоўваюцца ў застылай форме): *праўда, факт* (назоўнік адзіночнага ліку), *вядома, магчыма* (прыслоўе), *значыцца* (дзея-

слоў); рэдка ўжываецца некалькі словаформаў: *здаецца, здавалася, здавалася б*;

- выдзяляюцца з дапамогай інтанацыі: *Мабыць, самы прыгожы з усіх беларускіх шляхоў – лясны шлях з Мінска на Полацк* (В. Быкаў); *Няма святла. Відаць, абрыў на лініі – / Вятрыска круціць, нібы ашалеў...* (Н. Мацяш);

- граматычна не звязаны з іншымі словамі ў сказе, паколькі не маюць пастаяннага месца ў ім;

- не выконваюць сінтаксічнай функцыі.

Функцыі мадальных слоў:

- выкарыстоўваюцца як сродак апісальнага выражэння мадальнасці (паказваюць суб'ектыўныя адносіны таго, хто гаворыць, да зместу выказвання);

- нязрэдка выконваюць функцыю пабочных слоў.

II. Мадальныя словы *адрозніваюцца*:

- *адсамастойных слоў*:

- не выконваюць намінацыйнай функцыі;

- не маюць канкрэтнага лексічнага значэння;

- не з'яўляюцца членамі сказа;

- *адслужбовых часцін мовы*:

- не служаць для сувязі слоў у словазлучэннях і сказах;

- не надаюць сэнсавых адноў словам, словазлучэнням і сказам.

13.14.3. Пытанне аб мадальных словах у лінгвістычнай літаратуры

Адзінага пункту гледзяду на мадальныя словы ў лінгвістычнай літаратуры не існуе, што абумоўлена недастатковай іх даследаванасцю. Многія ўсходнеславянскія лінгвісты (В.А. Багародзіцкі, А.Х. Вастокаў, І.І. Давыдаў) уключалі мадальныя словы ў разрад прыслоўяў. Аднак незвычайнасць мадальных слоў заключалася ў тым, што яны былі граматычна ізаляваны ад астатніх. І.І. Мешчанінаў адзначаў: “Нязменнасцю формы яны, да пэўнай ступені, набліжаюцца, з аднаго боку, да прыслоўяў, а з другога – да катэгорыі стану, рэзка ў той жа час адрозніваюцца ад адных і ад другіх сваёй... сінтаксічнай функцыяй”.

Упершыню мадальныя словы ў самастойную часціну мовы былі вылучаны акадэмікам В.У. Вінаградавым. Але вучоны разглядаў іх у шырокім сэнсе, таму што ў гэтую катэгорыю былі ўключаны і пабочныя словы, якія не выражаюць мадальнасць. Гэтай думкі прытрымліваліся П.А. Лекант, В.А. Белашапкава і інш.

Некаторыя іншыя мовазнаўцы (М.М. Шанскі, А.М. Ціханаў, П.П. Шуба) лічаць, што далучэнне мадальных слоў да пабочных прэрэчыць паняццю мадальнасці.

13.14.4. Тыпы мадальных слоў

Семантычна мадальныя словы падзяляюцца на два тыпы:

■ мадальныя словы **са сцвярдзальным значэннем**, якія выражаюць упэўненасць, перакананне, сцвярджанне: *безумоўна, бясспрэчна, відавочна, вядома, канечне, несумненна, праўда, сапраўды, факт і інш.*: – Ну, гэта зусім іншае, – адразу згадзіўся Ганс і дадаў: – Я, вядома, жартую (Я. Брыль); Сапраўды, дзясятая або пятнаццатая машына з горада, амаль даверху накладзеная скруткамі толю, спынілася на ўзбочыне і ўзяла нас, мяне і хлопца-падлетка ў кедах з вялізнаю сумкай, набітай боханами гарадскога хлеба (В. Быкаў); Ну, пэўна ж, следам за дзедам – яго куды спакайней (Я. Брыль);

■ мадальныя словы **са значэннем верагоднасці**, што выражаюць няўпэўненасць, меркаванне, сумненне, дапушчэнне: *відаць, здавалася, здаецца, можа, мабыць, магчыма, напэўна і інш.*: Свята здавалася, было яшчэ наперадзе (Я. Сіпакоў); Надпіс на адвароце вокладкі быў, відаць, з чарнільных арэшкаў і камедзі (У. Караткевіч); Цяга да выключнага, дзіўнага, мабыць, у самой прыродзе чалавека (І. Навуменка);

13.14.5. Суадноснасць мадальных слоў са словамі іншых частін мовы

I. Мадальныя словы суадносяцца наступнымі часцінамі мовы:

■ **назоўнікамі**: *праўда, сапраўды, факт*; параўн.: Праўда, я чуў, што ён перажыў страшную трагедыю ў вайну і чудам уцалеў ад смерці (В. Быкаў) і Праўда з'яўляецца пачаткам усялякіх каштоўнасцяў (В. Быкаў);

■ **прыметнікамі** кароткай формы і **дзеепрыметнікамі**: *вядома, магчыма*; параўн.: *Божа мой, ну, вядома, праўда!* Ды я кожную хвіліну дзякую небу за тое, што наслала мне вас (У. Арлоў) і Вам вядома рэч такая, / Што бугай раве, рыкае, / А часамі бугай растуць ціха ў гаі. / Здзівіць вас і восткая тая, / Што бугай яшчэ й лятае (Загадка);

■ **пріслоўямі**: *безумоўна, бясспрэчна, відавочна, канечне, сапраўды*; параўн.: Мы зайздросцілі кандуктарам, якія, безумоўна, бачылі мора (І. Навуменка) і Пяшчотныя дзіцячыя жывыя галасы, мілагучная, меладыйная музыка, хвалюючы, радасны змест канцэрта, высокі эстэтычны іх узровень, аптымістычны лад – усё гэта характарызуе мастацтва ансамбля як безумоўна стваральнае (В. Жуковіч);

■ **дзеясловамі**: *здавалася, зразумела, можа, мусіць*; параўн.: Здаецца, яшчэ тыдзень-другі – і на змену дажджэ пасыплецца снег, ляжа на зямлю мяккім пухам, і заскрыпяць па белым нескранутым першазімку вясёлыя сані (Р. Ігнаценка) і Стаіш пад такім дажджэжам – і табе сапраўды здаецца, што нехта перакуліў на цябе вялікае, бяздоннае вядро з вадою (Я. Сіпакоў);

■ **безасабова-прэдыкатыўнымі словамі:** відаць; параўн.: *На некаторых з іх [кнігах] стаялі пячаткі Томскага ўніверсітэта – відаць, аж адтуль іх прывезлі ў палескае мястэчка, каб прасвятляць мясцовых лесаводаў (І. Навуменка) і Сілачом стаіць / Дуб разложысты, / І здалёк відаць / Пышны верх яго (Якуб Колас);*

■ а таксама з канструкцыямі тыпу *трэба думаць, можа быць, на самай справе, на праўдзе сказаць, уласна кажучы, на ўсёй верагоднасці і інш.:* *Па праўдзе сказаць, дык ён [стараж] знаў, што трэба рабіць, і нават дзівіўся, чаму гэта бацюшка не дагадаецца, але... на тое бацюшка... (М. Зарэцкі); На самай справе, чаго варта жыццё толькі дзеля здавальнення свайго, такога дробязнага, самалюбівага, капрызлівага і ненасытнага Я? (В. Быкаў).*

II. Не адносяцца да мадальных слоў:

■ **пабочныя словы** тыпу *на бяду, на дзіва, на жаль, на ішчасце:* *На жаль, не заўсёды ўсё робіцца так, як хочуць людзі (Б. Сачанка);*

■ **словы і словазлучэнні**, што выражаюць паслядоўнасць, парадак думак, злучаюць, далучаюць ці супастаўляюць часткі сказа (займаюць прамежкавае значэнне паміж злучнікамі і мадальнымі словамі): *апрача таго, гэта значыць, між іншым, наадварот, наогул, на-першае, на-другое, такім чынам, тым больш і інш.:* *Думалася на дзіва пакаянна з нейкай самакрытычнай бескампраміснасцю: някія мае ранейшыя прычыны не здаваліся цяпер слухнымі, ды і наогул – ці былі якія прычыны? (В. Быкаў); ... Між іншым. – Нас сёння возьмуць (М. Адамчык).*

13.14.6. Марфалагічны аналіз мадальных слоў

I. Парадак аналізу

1. Лексічна-граматычны клас.
2. Тып мадальнага слова паводле лексічна-семантычнага значэння: мадальнае слова са сцвярдзальным значэннем (выражае ўпэўненасць, перакананне, сцвярдзенне), мадальнае слова са значэннем верагоднасці (выражае няўпэўненасць, меркаванне, сумненне, дапушчэнне).

3. Тып мадальнага слова паводле суадноснасці з адзінкамі іншых граматычна-семантычных класаў слоў і канструкцыямі: суадносіцца са словам (назоўнікам, прыметнікам, прыслоўем, безасабова-прэдыкатыўным словам, дзеясловам), суадносіцца са спалучэннем слоў.

II. Узор аналізу

Мабыць, гэта лепш за другіх разумеў Міклашэвіч (В. Быкаў).

Мабыць – 1) мадальнае слова; 2) значэнне верагоднасці (выражае няўпэўненасць); 3) суадносіцца з дзеясловам.

Сяргей, безумоўна, добры таварыш (Я. Брыль).

Безумоўна – 1) мадальнае слова; 2) сцвярдзальнае значэнне (выражае перакананне); 3) суадносіцца з прыслоўем.

Па ўсёй верагоднасці, гэты горад быў заснаваны ўсходнімі славянамі, як і ўсе астатнія гарады ў рэгіёне (А. Краўцэвіч).

Па ўсёй верагоднасці – 1) мадальнае слова (канструкцыя); 2) значэнне верагоднасці (выражае меркаванне); 3) суадносіцца са словазлучэннем.

ТЭМА 15. ВЫКЛІЧНІК. ГУКАПЕРАЙМАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

13.15.1. Агульная характарыстыка выклічніка

I. Выклічнік – граматычна-семантычны клас слоў, якія выражаюць эмацыянальную рэакцыю чалавека, яго пачуцці, волевыя ўленні і інш.: *Ой, каб гэты чароўны сон не паплыў ад мяне, як рэчка на лузе* (Змітроў Бядуля); – *Во-о-ой!* – *паднімаючы рукі, заенчыла не сваім голасам Хрысця* (В. Адамчык); *Божухна-бацюхна!* *Дзе яны панабіраліся гэткага спыту!* (М. Зарэцкі); *Лепш вадзіцы прынясі, калі ласка* (В. Быкаў).

Выражаючы эмоцыі, настроі і валявыя абуджэнні, выклічнікі не абазначаюць і не называюць іх. Не валодаючы намінатыўнай функцыяй, выклічнікі маюць усвядомлены калектывацыйны сэнсавы змест (*B.V. Вінаградаў*).

Асаблівасці выклічнікаў:

- выклічнікі адрозніваюцца ад *самостойных часцін* мовы:
 - не выконваюць намінатыўнай функцыі (выражаюць пачуцці, пабуджэнні, волевыя ўленні, але не называюць іх);
 - не маюць граматычных катэгорый (роду, ліку, склону, часу, ладу і інш.);
 - не падзяляюцца на марфемы;
 - не з'яўляюцца членамі сказа (выконваюць сінтаксічную функцыю толькі тады, калі ў сказе набываюць намінатыўнае значэнне: *Трымай прыстойнае!*);
- выклічнікі адрозніваюцца ад *службовых часцін* мовы:
 - сінтаксічна незалежныя ад іншых слоў у сказе;
 - не з'яўляюцца сродкам сувязі паміж словазлучэннямі ў сказе (як прыназоўнікі);
 - не звязваюць паміж сабой словы (сказы), аднародныя члены сказа, часткі складаных сказаў (як злучнікі);
 - не выражаюць дадатковых сэнсавых адценняў слоў у сказах (як часціцы);
 - могуць ужывацца асобна, ізалявана (у рэпліках і дыялогах) і як словы-сказы;
 - валодаюць яркай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай.

Функцыі выклічнікаў:

- выконваюць ролю дадатковага элемента ў сказе;

Сучасная беларуская літаратурная мова : вучэб. дапам. / Д. В. Дзятко. — Мінск : Вышэйшая школа, 2017. — 388 с., 1 л.

ISBN 978-985-06-2024-8.

Вучэбны дапаможнік створаны з улікам сучасных тэндэнцый у беларускай лінгвістыцы. У ім поўна і рознабакова падаецца сістэматызаваны тэарэтычны курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Усе ўключаныя ў дапаможнік тэмы максімальна структураваныя, што дазваляе выкарыстоўваць кнігу і як даведачнае выданне. Важнае месца адводзіцца аналізу моўных адзінак.

Для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі па філалагічных спецыяльнасцях. Будзе карысны магістрантам, аспірантам, настаўнікам і выкладчыкам.

УДК 811.161.3(075.8)

ББК 81.2Бел-923